

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN İLK SÖZLÜĞÜ LEHCE-İ OSMÂNÎ

Avni GÖZÜTOK*

Anadolu'da Türk dilinin yazılı bir edebiyat dili olarak 13. yüzyılda meydana çıkmasından 19. yüzyıla kadar geçen yaklaşık altı asırlık süre içerisinde manzum ve mensur bir çok sözlük kaleme alınmıştır (1). Bu eserlerin hemen hepsinde Arapça, Farsça kelimeler esas alınmış; bunların karşılıkları ve açıklamaları Türkçe kelimelerle verilmiştir. Amaçları Arapça ve Farsçayı öğretmektir. Bir kısmı da, bu iki dilde yazılmış sözlüklerin çevirisidir. Türkiye'de ilk kez Esad Efendi (1685-1753), Lehçetü'l-Lugat (1732) adlı sözlüğünde Türkçe kelimeleri esas almış; bunların Arapça ve Farça karşılıklarını vermiştir. Türk dilini esas alması, önsözünde "lisan-ı Türkî" deyimini kullanması bakımından önemli olan bu eser de Türkçeden Türkçeye bir sözlük değildir. Türkçeden Türkçeye ilk sözlük olma şerefi, Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmânî'sine aittir.

Tanzimat döneminde yetişmiş bir Türk devlet adamı ve yazarı olan Ahmed Vefik Paşa (1823-1891), Türkiye'nin ilk Türkologu ve ilk Türkçülerindendir; daha çok Molière çevirileri ile ün kazanmıştır (2). Onun edebî kişiliği, edebî eserleri edebiyat tarihlerimizde ele alınmış fakat en önemli yönü olan dilciliği ve sözlükçülüğü üzerinde pek az durulmuştur. Tanzimat döneminde Şinasî'nin eserlerinde "bi'l-iltizam lisân-ı avâm üzere kaleme almıştır," "safî türkçe" sözleriyle ifade edilen Türkçecilik, dilde sadeleşme ve halk diline dönme düşüncesi Lehce-i Osmânî ile uygulamaya konulmuştur (3). Bu eser Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri arasında en önemlisi olduğu gibi O'nun fikrî ve ilmî kişiliğini yansıtmaya bakımından da değerlidir. (Lehce-i Osmânî, asırlarca dilimizin bir sözlüğünü ortaya koyamamış, hatta onu "kaba Türkçe", "avam dili" diyerek hor görmüş bir

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Bölümü

anlayışı aşarak Türkçeden Türkçeye ilk millî sözlük olma şerefini kazanmıştır. Halk dilinde kullanılan söz ve deyimlere yer vermekle dilda demokratlaşma, millîleşme düşüncesinin ilk uygulayıcısı olmuştur. Eser Türkiye Türkçesi'ndeki kelimelerin anlam ve imlâlarını Doğu Türkçesi'nde araması, Türkçe kelimeleri türedikleri kökler etrafında toplayıp açıklaması bakımından da bir "merhale" sayılmıştır (4).

Lehce-i Osmânî batıda (Barbier de Neynoid, Redhouse, Radloff) ve bizde yazılmış olan birçok Türkçe sözlüğe ilmî araştırmaya da kaynaklık etmiştir (5). Değerli dilcilerimizden Şemseddin Sâmî (1850-1904), meşhur Kamus-ı Türkî (1899) adlı sözlüğünde Lehçe-i Osmânî'den de faydalanmıştır. Hatta o, eserinin önsözünde Lehce-i Osmânî'yi sözlük ilminde değerini koruyan kitaplardan sayar. Fakat eserin herkesin değil, daha çok sözlükçülerin (lugaviyyun) yararlanabileceği bir "usûl ve tertipte" olduğunu söyler. Veled Çelebi (1868-1950) hazırlayacağı Türk Dili sözlüğü için Ahmed Vefik Paşa ile görüşüğünü belirterek şöyle der: "Lehce'sini verdi, ben Lehce'yi edebî bir kitap gibi baştan başa okudum. Gözümün önünde başka bir âlem açıldı (6)".

Servet-i Fünun yazarlarından Ahmet İhsan (Tokgöz), Lehce-i Osmânî'nin dilimizde ilk kez düzenlenmiş bir sözlük, Türkçenin gelişmesinde değerli bir kaynak olduğunu belirtir; eserde kaynakların gösterilmemesini bir noksanlık, tertip ve basımını düzensiz diye niteleyerek kusurlu sayar (7). Lehçe-i Osmânî Türkçülük hareketlerinde de etkili olmuştur. Meselâ Ziya Gökalp'te "Türkçülük temayüllerini" doğuran eserlerden biri de Ahmed Vefik Paşa'nın bu sözlüğüdür (8).

Yukarıda verilen bilgileri de göz önünde tutarak aşağıdaki satırlarda Lehce-i Osmânî'nin ne zaman yazıldığı, basımları, ismi, önsözü, tertip şekli gibi özellikleri üzerinde duracağız. Eserin, Türkçe kelimeleri ihtiva etmesi bakımından bugün de önemli olan birinci cildini tanıtmaya çalışacağız.

Ahmed Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî'yi Şûrâ-yı Devlet üyeliğine son verildikten (15 Ağustos 1873) itibaren başlayan ve yaklaşık üç buçuk yıl süren mâzuliyeti sırasında hazırladı. Eserin ilk

basımı 1876 (1293) da gerçekleştirildi: İstanbul, Tabhane-i Âmire, 2 cilt, toplam 3 + 1294 sayfa. Eserin ikinci basımının sayfa sayısı Türkçe kelimelerin yer aldığı birinci ciltte 8+856'dır; Arapça ve Farsça kelimeleri ihtiva eden ikinci cilt ise (857—>1455) 599 sayfadır. Birinci cildin ilk sayfasında şu bilgiler vardır: "Lehce-i Osmânî, tab^c-ı cedid. Cüz-i evveli aslı arabî ve farisî olmayan kelimât ve müvelledâtı, cüz-i sânisî aslı arabî ve farisî olan elfaz-ı Osmânîyyeyi hâvidir. Eser-i hâme-i Ahmed Vefik Paşa. Maârif nezaret-i celîlesinin ruhsatiyle tab^c olunmuştur. Dersââdet (= İstanbul, Mahmud Bey matbaası - Bâbîâlî civarında Ebussuud caddesinde, adet (= numara) 72. 1306 (= 1890).

Ahmed Vefik Paşa'nın, eserini Lehce-i Osmânî diye adlandırması devrinin anlayışı içinde değerlendirilmelidir. Lehce kelimesi "dil, lisan, bir dilin birbirinden farklı kollarından her biri (dialecte); sözlük, sözlük kitabı" anlamlarına gelmektedir. Eserin önsözünde "lisân-ı Osmânî" terimi de kullanılmıştır. Ancak önsözün son paragrafı ile Türk maddesinde (s. 294 vd.) verilen bilgiler Ahmed Vefik Paşa'nın Osmanlı Türkçesini Türk dilinin bir kolu (lehçe) saydığı açıkça anlaşılır. Yoksa o, "lisân-ı Osmânî, kelimât-ı Osmânîyye, belâğat-ı Osmaniyye" terimleriyle başka bir dili kastetmez. Hatalı olan adlandırmadır.

Lehce-i Osmânî'nin önsözünde Ahmed Vefik Paşa, eserini niçin hazırladığı ve nasıl düzenlediği hakkında bilgi vererek söze girer. Onun Lehce-i Osmânî'yi kaleme almaktaki amacı (niyet), Osmanlıca da (lisân-ı Osmânide) yaygın bir şekilde kullanılmakta olan Türkçe asıllı kelimeler ile yabancı kelimeleri, Arapça ve Farsçadan yapısı (kılığı) ve anlamı değiştirilerek alınmış sözleri (tabirat) düzenleyip sınırlandırmak; "ustâdân" (muallimler, öğretmenler)'in kullanmadığı kelimelerin kullanılmasını engellemek ve bu suretle "sahih belâğat-ı osmânîyyeye" dönülmesini sağlamaktır. Bu ifadelerden ve "ucâle" (el kitabı, manuel) kelimesinden anlaşıldığı üzere Lehce-i Osmânî bir kılavuz kitap olarak hazırlanmıştır.

Lehce-i Osmânî'de yer alan kelimelerin seçiminde tuttuğu yol

ve eserin kimlere hitap ettiği konusunda ise Ahmed Vefik Paşa özetle şu bilgileri vermiştir. Esere o zaman kullanılmakta olan Türkçe asıllı kelimeler alınmış; bunların açıklamalarında Osmanlıca'da kullanılması uygun (caiz) olan Arapça ve Farsça asıllı kelimelere de yer verilmiştir. Fen terimlerine (ıstılahat-ı Fenniyye) dokunulmamış, çapraşık sözlerin ayıklanmasına (tenkihine) çaba gösterilmiştir. Gramer kurallarının (kavâid-i sarfiyye) sınırı içerisine giren kelimeler (ebvâb) ve türevler (müştakkât) den özel bir anlama sahip olmayanlar ile Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerden oluşturulan "tertiplenmek, destelemek..." gibi sözler esere alınmamıştır. Bunlar müsveddelerden çıkarılmış; böylece hacmi küçük fakat yararı çok, kısa (muhtaşar) bir sözlük yazmak için çaba harçanmış ve bu eser dilden anlayan seçkinlere (lisân-âşinâyân-ı havas) hediye edilmiştir.

Ahmed Vefik Paşa önsözde, o dönemde tartışılmakta olan imlâ konusuna da dokunmuş; Türkçe kelimelerin doğru okunması için "kef"lerin çeşitlerine ve dudak ünlülerinin yazımında kullanılan "vav"ların cinslerine özel işaretler eklendiğini belirtmiştir. (bkz: rumuzât, s. 8). Ona göre edipler kapalı e (fetha-i murakkaka)'ye de uygun bir işaret bulurlarsa yazının eksik bir yönü kalmaz. Önsözde imlâyla ilgili kısımlar ve Lehce-i Osmânî'deki Türkçe bir çok kelimenin ikili yazımı Ahmed Vefik Paşa'nın imlâ konusunda tutarlı olmadığını gösterir.

Ahmed Vefik Paşa önsözün son paragrafında Türk dilini (elsine-i Türkiyye) bir bütün olarak görür; muhtelif Türk lehçeleri ve bunların yayıldıkları coğrafi sahalar hakkında bilgi verir. Bu görüş ve bilgiler Türkiye'de bu konuda ilk olmak bakımından önemlidir. Son cümle ise Türk lehçelerinin karşılaştırmalı incelemesine bir giriş teklifidir: "Bugün Uygur, Kıpçak, Çağatay kitapları Mahbûbu'l-Kulûb telifi gibi güzel eserleri ve özellikle altı yüzden sekiz yüze kadar meydana gelen Selçuklular, Türkmen ve Osmanlı kitapları çok sayıda basılıp bunların incelenmesiyle dilimizin lehçe (şube)lerinin farklılıkları (ihtilâfat) anlaşılmalıdır."

Önsözün sonunda sözlükte kullanılan kısaltmalar (rumuzât) verilmiştir (s. 8). Bunlarla kelime çeşitleri (isim, sıfat, zamir),

geçişli (müteaddi) ve geçişsiz (lâzım) fiiller ve bunların muzari şekilleri eser içerisinde gösterilmiştir. Burada dikkati çeken husus telâffuzu belirtmek üzere harflere bir kısım özel işaretlerin ilâve edilmesidir. Meselâ z (< z) için d (< t) için şekli kullanılmış; y (< g,k) ile, n (sağır nun) da ile gösterilmiştir. Türkçe'nin dört dudak ünlüsü "vav" harfinin ucunun yukarıya kıvrık veya kısa yazılması ve nokta ilâve edilerek gösterilmiştir : O = , U = ; Ö = , Ü = . Ancak bu dört ünlünün kısaltmalardaki izahları ile "elifba" (s. 77) ve "ötürü" (s. 137) maddelerindeki gösterim ve izahları biraz farklıdır.

Ahmed Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî'yi Ahterî gibi harf sırasına (hurûf-ı hecâ) göre tertip ettiğini, kelimelerin anlamlarını ise Kamus'ta olduğu gibi (Kamus revişinde) köklere göndererek izah ettiğini belirtir (mukaddime, s. 3). O, kelimeleri kökler etrafında toplayıp açıklamakta üç türlü fayda görür :

1. Dilimizin türetme kurallarını (kavâid-i iştikakiyye) az da olsa ortaya çıkarmak,
2. Kelimelerin imlâca düzelmesini sağlamak,
3. Türevleri (müştakkât) bir yerde toplamak suretiyle anlama açıkça ulaşmayı kolaylaştırmak.

Lehce-i Osmânide her harf bir "bâb" sayılmış; bu bablar da kelimelerin ilk hecesindeki hareke (ünlü) ye göre üç "fasl"a ayrılmıştır: "Dâl bâbı : Dâl-ı meftûha faslı, Dâl-ı mazmûme faslı, Dal-ı meksure faslı" gibi. Ancak eserde alt sınıflamaya (fasıl) tam uyulmamıştır. Bu durumlarda kelimenin telâffuzuna "meftuh, mazmum, meksur" terimleriyle işaret edilmiş veya n. (= nazar oluna, bkz.) kısaltması ile ilgili kısma gönderilmiştir. Ünlüyle başlayan kelimeler- alfabenin özelliği gereği- zorunlu olarak "elif" harfinde dokuz alt başlık altında toplanmıştır. Burada dikkati çeken husus kapalı e (elif ma^ca yâ-yı mechûle) sesine de ayrı bir fasıl ayrılmasıdır (9).

Eserde babların ilk maddesinde ilgili harfin alfabedeki sırası, ebced hesabında sayı değeri, Türkçe kelimelerde aslı olup olmadığı,

ses (harf) değişmeleri üzerine kısa bilgiler verilmiştir: "D : Harf-i dâl. ... Türkîde d harfi fi'l-asl (aslında) mefkud (yok) olup, müteharrik (iki ünlü arasında) olan t'ler d okunmaktadır. Dâlî (d'li) olan ecnebî kelimeler dahi bazan t ile okunur: dâne > tane, ..."

Lehce-i Osmânî'de dilimize İtalyanca, Yunanca, Fransızca gibi dillerden geçmiş olan kelimeler de alınmış; bunların izahları yapılırken kaynakları belirtilmiştir. Eserde ansiklopedik bilgi içeren bazı maddeler (Türk, Yeniçeri, balık) yanında özel adlara, bilhassa yerleşim yeri adlarına gereğinden fazla yer verilmiştir. Burada üzerinde durduğumuz Türkçe kelimelere ayrılmış birinci ciltte Arapça ve Farsça'dan asılları bozulmuş (kılığı değiştirilmiş) alıntılara da rastlanılmaktadır. Lehce-i Osmânî'deki bu ögeler ayrı ayrı değerlendirilirse, Türkçe kelimelerin çoğunlukta olduğu görülür.

Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmânî'yi hazırlarken halk ağzı söz varlığından ve Türkçe metinlerden yararlandığı bir gerçektir. Eserde kelimeler açıklanırken örnek olarak verilen deyimler, konuşma dilinin özelliklerini taşıyan ifadeler onun halk dili kaynağını gösterir: "Top yoluna gitmek : heder, telef olmak (s.585), tuzluca oturdu : pek pahalı geldi (s. 545), göze dize durmak: nankörlük cezası (s.731)."

Avrupa'daki Türkoloji çalışmaları hakkında malûmatı olan Ahmed Vefik Paşa - eski müelliflerimizde genellikle âdet olduğu üzere- hangi sözlüklerden veya yazılı metinlerden yararlandığını belirtmez. Eserin önsözünde sözlük kitabı olarak sadece Ahterî ve Kamûs, edebî eser olarak da Mahbûbu'l-Kulub'un adı geçmektedir. Eser adı verilmeden genel bir ifadeyle Uygur, Kıpçak, Çağatay, Selçuklu, Türkmen ve Osmanlı kitaplarından söz edilmektedir. Türk maddesinin sonunda (s. 296) "Osmanlı'nın terbiye ve terakki ile teşkil ettiği lisan Oğuz Türkîsinden yani Türkmen lehçesinden ayrılıp artık (sonra) lisân-ı Osmânî oldu" denildikten sonra dile hizmet edenler arasında Aşık Beşe, Ulvân Çelebi, Şeyhi, Ahmet Bîcan ve Süleyman Çelebi anılmıştır. Lehce-i Osmânî'den öğrendiğimiz bu bilgiler ve ayrıca bazı kelimelerin izahında yer alan beyitler, Ahmed Vefik Paşa'nın yazılı kaynaklardan faydalandığını gösterir. Meselâ aşağıdaki ilk iki beyit Süleymân Çelebi'nin

Mevlid'inden, üçüncü beyit şair Bâki'den alınmış; ancak bunların kaynağı belirtilmemiştir. Dördüncü beytin sonunda Aşık Beşe yazılıdır.

"Âdeme kıldı ferîştehler sücûd
Hem ana çok kıldı ol lutf ıssı cûd (s.91)

"Susadım çünkü harâretten **katı**
Sundular bir câm dolusu şerbeti" (s.593).

"Her **yanadan** ayağına altun akup gelür
Eşcâr-ı bağ himmet umar cûybârdan" (s.819)

"Çevrinür **hâ** durmadın dolap gibi
Kişiye varur andan her nasibi" (s.800)

Aşağıdaki beyitlerin kime ait olduğunu tesbit edemedik :

"Ne söyler ne kaçar ne tâkat kalur
Hemân kendisinden gider **kat** olur" (S.593)

"Sevk olmuş halk asker ardınca **koşun**
Uşaklu ahvâline kim güler kim ağlar" (s.654).

"Çıkmasun âhım odı ağzım açdırma benim
Yakmasun sûz-i derûnum seni söyletme beni" (s.818).

Lehce-i Osmânî'de Batı Türkçesi kelimeleri izah edilirken bunların çoğunun Doğu Türkçesindeki şekilleri verilmiş, hatta esere Doğu Türkçesi edebi metinlerinden pek az da tanık konulmuştur. Bu, A.V.Paşa'nın Doğu Türkçesi ile yazılmış eserlerden (sözlük, vs.) de faydalandığını gösterir. Vefik Paşa, bir Doğu Türkçesi sözlüğü hazırlamak için gerekli materyalleri toplamış, ancak bu eser meydana gelmemiştir (10). Lehce-i Osmânî'de tanık olarak yer alan aşağıdaki beyitlerin kaynağı zikredilmemiştir :

"Güneşni zerre yaşurmak olur mı
Habâb içre deniz turmak olur mı"

"Derd yaşurmak yüzün eylep sarıg
Eşk akızmak gözün eylep arıg" (S. 315).

Türkiye Türkçesinin ilk sözlüğü olan Lehce-i Osmânî, yazıldığı tarihten günümüze kadar yüz yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen, hâlâ değerini koruyan önemli eserlerimizdendir. Bu sözlüğün Türkçe kelimelere ayrılmış olan birinci cildinin, ilk basımı ile ikinci basımı karşılaştırmalı olarak incelenmek suretiyle, bugünkü alfabemize kazandırılması Türk dili, edebiyatı ve kültürüne büyük bir hizmet olacaktır.

(1) Yazma sözlükler için bkz: Tarama Sözlüğü, TDK Yay., Ankara 1963, C.1, Önsöz. Basılmış sözlükler için bkz: A. Dilâçar, **Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler**, Türk Dili , C.II/22, Ankara 1953, S.677-680.

(2) Ahmed Vefik Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Ömer Faruk Akün, **Ahmed Vefik Paşa**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 1989, C.2.

(3) Edebiyatımızda ve dilimizde millileşme, sadeleşme hareketleri için bkz: Fuad Köprülü, **Milli Edebiyat Cereyânının İlk Mübeşşirleri**, Edebiyat Araştırmaları, TTK Yay., Ankara 1986, s.271-315. Ağâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Üçüncü Baskı, TDK Yay., Ankara 1972.

(4) Akün, a.g.m.

(5) Jean Deny, Lehce-i Osmânî'yi ilk iyi Türkçe sözlük olarak niteler; ondan, doğuda ve batıda yazılmış sonraki sözlüklerde genişçe yararlandığını belirtir. bkz.: **L'Osmânî moderne et le Türk de Turquie**, Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959, s.236.

Sir Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish** (Oxford 1972) adlı sözlüğünde Lehce-i Osmânî (Leh.)'yi de kaynak olarak kullanmıştır.

(6) Rıza Akdemir, **Veled Çelebi İzbudak ve büyük eseri "Türk Dili" Sözlüğü**, Milli Kültür, Ankara 1991, Sayı 84, s.20.

(7) Sevim Güray, **Ahmet Vefik Paşa**, TDK Yay.; 250, s.50.

(8) Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları** (Haz.: Mehmet Kaplan), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s.9.

(9) Türkçenin ünlüleri hakkında kısa bir açıklama için bkz.: "Elifba" maddesi, s.77.

(10) Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri** (Çev.: Çoşkun Üçok), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; 435, TTK Basımevi, Ankara 1982, s.406.